

Graffiti, stempels en *tituli picti* op amforen: waardevolle informatiedragers voor de kennis van antieke economie en naamkunde

door

Patrick MONSIEUR

Abstract

In Roman times there was a massive import of olive-oil from *Baetica* (actual Andalusia) to feed the army at the *Limes* in Rhineland and Scotland. This Mediterranean product was transported in large amphorae of the Dressel 20 type that bear different types of epigraphy: graffiti, stamps en *tituli picti* (painted inscriptions). The Low Countries forming the Hinterland took part in this commerce, hence the discovery of large amounts of amphora fragments, still bearing regularly epigraphy. This written heritage is not only ill-known and neglected in the Benelux, but also threatened because of the bad conditions in which they are collected and stored. The information provided by these epigraphical sources is of uppermost importance to the knowledge of the ancient economy in the Empire, as well in the south as in the north and represents an important witness of romanisation. They shed light on the production of the amphorae and the olive-oil in *Baetica*, and on its commercialisation to the northern fringes of the Empire, giving at the same time the names of all the people involved in these activities.

INLEIDING

Het onderzoek van de epigrafie op voorwerpen van het dagelijkse leven in de oudheid, het *instrumentum domesticum*, en meer bepaald op aardewerk, is laat op gang gekomen. Heinrich Dressel was de eerste die in de befaamde reeks van het *Corpus Inscriptionum Latinarum* de weg naar dit soort onderzoek heeft geopend. In 1899 publiceerde de Italiaans-Duitse vorser in deel XV,2 alle in Rome gevonden inscripties en geschilderde opschriften aanwezig op bouwmaterialen, diverse soorten vaatwerk in ceramiek, lampen, glas en metaal. Een van de belangrijkste hoofdstukken van deze studie betreft de studie van de epigrafie op amforen. Toch is het pas met de publicatie van de Romeinse amforenstempels door Maurice Callender in 1965 dat dit soort onderzoek

echt goed op dreef kwam. In deze bijdrage gaat de aandacht naar de epigrafie op Romeinse amforen – stempels, *tituli picti* en graffiti – die in onze gewesten zijn aangetroffen, meer bepaald op het zogenaamde type Dressel 20, een grote bolronde olijfolie-amfoor uit de Romeinse provincie *Baetica*, het huidige Andalusië. De keuze om deze Zuid-Spaanse amfoor te benadrukken, is ingegeven door twee belangrijke argumenten: haar alomtegenwoordigheid op antieke sites in de Benelux en de enorme epigrafische rijkdom die zij draagt. Ondanks die frequentie en het grote belang voor de kennis van diverse aspecten van de oudheid wordt dit soort documenten vandaag nog bijzonder onderschat. Een betere bekendheid van epigrafie op amforen betekent dus slechts een eerste stap naar de moeilijke ontsluiting van dergelijke documenten. De inventarisering en conservering van deze epigrafische bronnen is nog zeer rudimentair of vaak zelfs onbestaande.

1. OLIJFOLIE EN AMFOREN UIT *BAETICA*

Andalusië is vandaag de grootste producent van olijfolie. Dat was in het oude *Baetica* niet anders. De containers waren Dressel 20-amforen die vervaardigd werden tussen Sevilla en Córdoba, langsheen de Guadalquivir, de voormalige *Baetis*, en haar bijrivieren. Meer dan een eeuw archeologische prospecties hebben bij de honderd ateliersites opgeleverd. Ze waren lokaliseerbaar door de vele misbaksels die er verspreid liggen. Omdat op die sites ook veel gestempelde handvatten werden opgeraapt, kent men de precieze herkomst van de duizenden stempels die elders in Europa bij opgravingen opdoken. De productie van deze Baetische amforen ligt ongeveer tussen 30 vC en 325 nC. De export van de olijfolie was voornamelijk gericht op de militaire installaties aan de noordelijke rijksgrens, de *Limes* in het Rijngebied en in Schotland, en op de stad Rome zelf. Onze gewesten maakten deel uit van de provincies *Gallia Belgica* en *Germania Inferior* en behoorden tot het achterland. Voor het transport naar het noorden werd het Europese rivierensysteem maximaal benut. De belangrijkste hoofdas die de *mercatores* (handelaars) en *nautae* (schippers) hebben gebruikt, is die van Rhône en Saône. De zeeschepen legden aan in de Rhônedelta, hetzij te Fos, hetzij te Arles. Daar werd alles overgeladen op rivierschuiten, die men dan liet optrekken richting Atlantische zone en Rijn. In Rome, de andere aantrekkingspool, verheft zich nog steeds de Monte Testaccio of Schervenberg. Het aantal gelegeerde olijfolie-amforen dat gedurende drie eeuwen deze reusachtige afvalhoop heeft gevormd, wordt in haar huidige bewaringstoestand op ongeveer 30 miljoen geschat. De specifieke

klimatologische omstandigheden die zich in deze kunstmatige berg hebben ontwikkeld, verklaren de goede conditie van de vele *tituli picti* die de scherven dragen.

Enkel al omdat amforen tot het domein van de archeologie worden gerekend, blijven zij een verborgen bestaan leiden voor epigrafisten en historici. Toch kan de inhoudelijke en chronologische waarde van de epigrafie op amforen moeilijk worden overschat. Deze bescheiden geschreven bronnen zijn de materiële en de meest directe neerslag van de lang vervlogen stem van de antieke mens, vaak meer nog dan de literaire bronnen of de monumentale epigrafie. Op amforen vertonen zich vier soorten epigrafie: graffiti *ante cocturam* en stempels, beide aangebracht vóór het bakkingsproces, *tituli picti* (geschilderde of met inkt geschreven opschriften) en graffiti *post cocturam*, beide aangebracht ná het bakkingsproces. Alle verschaffen ze wezenlijke informatie over het vervaardigingsproces van de amforen, over de commercialisering van het product dat ze inhielden, over de identiteit van de bezitters, fabrikanten en handelaars, hun sociale status en intellectuele opleiding, over handelscentra en -routes, over de antieke economie, zelfs over het hergebruik van de amforen nadat ze op hun bestemming waren gekomen en geleegd. Ook gelden deze epigrafische bronnen en hun drager als een gidsfossiel wat betreft de chronologie: sommige stempels kunnen dankzij de combinatie met nog bewaarde *tituli picti* zeer precieze datering leveren. Inderdaad, wanneer de consulsdatum van de *tituli picti* nog is bewaard, en soms is dat ook het geval op graffiti *ante cocturam*, kan men tot op het jaar, ja zelfs tot bijna op de dag, nagaan wanneer de amfoor werd vervaardigd of in de handel gebracht. In andere gevallen kan de stempel in verband worden gebracht met elders goed gedateerde contexten, bijvoorbeeld de verwoestingslagen na de opstand van Bouddhica te Colchester, de Flavische depots van La Favorite te Lyon of de Antonijnse en Severische stortlagen op de Monte Testaccio te Rome. Nog beter is het wanneer de amforen voorkomen in gesloten contexten zoals graven of scheepswrakken, als die van Port-Vendres II en Saint-Gervais 3 (kusten van Roussillon). Al deze epigrafische bronnen dragen dus in aanzienlijke mate bij tot het verfijnen van het tijds-kader en van diverse aspecten van de economie in het zuiden en in het noorden van het rijk.

2. GRAFFITI ANTE COCTURAM

Graffiti *ante cocturam* zijn gegraveerde tekens, woorden of teksten aangebracht 'vóór de bakking', in de natte klei dus, en houden meestal verband met de organisatie rond het vervaardigingsproces van de amfoor.

Deels op basis van het onderzoek van E. Rodriguez en St. Martin-Kilcher, kan men naargelang hun inhoud en functie vier categorieën onderscheiden¹. Categorie 1 behelst graffiti die wellicht een beschermende, kwaadwerende of 'apotropaeïsche' functie hadden. Niet enkel de symboolwaarde die zij uitdrukken (phallus, ogen, kruis, streep), maar ook de merkwaardige, en in feite onzichtbare plaats waarop zij zijn gegraveerd, namelijk op de verstevigende kleibal binnenin op de spits, pleiten voor een dergelijke interpretatie. De sluiting van de amfoor onderaan was een moeilijk, technisch probleem waarvoor de pottenbakker bevreesd was. Categorie 2, de 'technische' graffiti, bestaat uit eenvoudige merken of soms misschien zelfs cijfers, aangebracht door de pottenbakkers met een takje of een of ander lukraak instrument of object, en die als geheugensteun dienden bij het vervaardigingsproces (kortstondig drogen van de stukken, opeenvolging van afwerking, richtpunten voor montage der handvatten enz.). Waarschijnlijk waren de meeste van die mensen niet geletterd. Categorie 3, de boekhoudkundige graffiti, vormt ongetwijfeld de belangrijkste groep. Zij zijn meestal aangebracht door geroutineerde schrijvers-klerken (*tabularii, scriptores*). Die graffiti, zeer vaak in uiterst zorgvuldig cursief, bestaan uit eigennamen, kalender- en soms consulsdata. Zij hebben ongetwijfeld te maken met allerhande afspraken over werkopdrachten waarin productieverantwoordelijken of pottenbakkers een bepaalde tijds marge in acht moesten nemen. Categorie 4 is anekdotisch van aard. Daarin kan vanalles worden ondergebracht: een tekening uit amusement of verving, een korte notitie, een rekensom, een herinneringsmerk enz.

In België kwamen een aantal prachtige voorbeelden van categorie 3 tevoorschijn. Een fragment van Velzeke (Oost-Vlaanderen) bestaat uit drie regels gevormd door twee cognomina en een kalenderdatum: *Prospectus (?) / III n(onas) apriles / Vernaculus* (fig. 1).² Over de eerste naam bestaat geen volledige zekerheid omdat het bovengedeelte beschadigd is. De kalenderdatum is 3 april.

¹ RODRIGUEZ 1993; MARTIN-KILCHER 1987, 70-80.

² Onze erkentelijkheid aan de conservatoren van het Provinciaal Archeologisch Museum Velzeke, M. Rogge en K. Braeckman, voor de publicatie van veel onbekend materiaal van de opgravingen van Velzeke en Kruishoutem. Voor een fragment van een onvolledige graffito *ante cocturam*, zie MONSIEUR & BRAECKMAN 1995, 303 en fig. 7, n° 27. De tekeningen van de amforenfragmenten van Velzeke en Kruishoutem danken wij aan C. Braet.

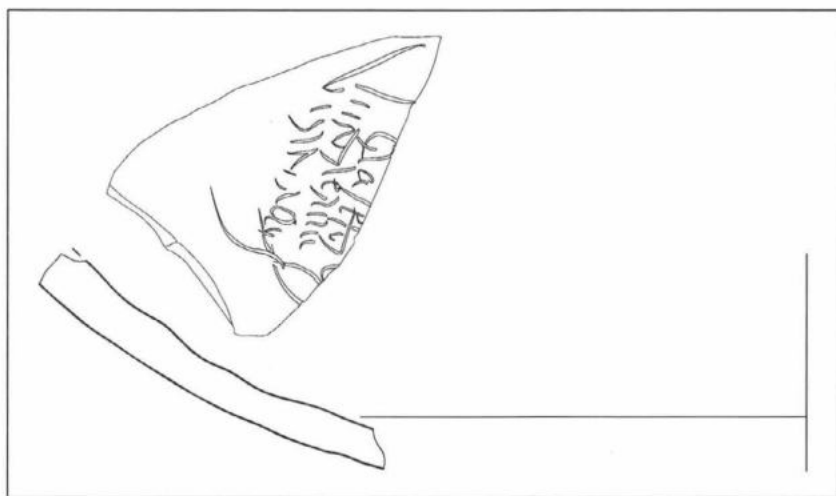

Fig. 1. Graffito *ante cocturam* gevonden te Velzeke: *Prospectus (?) / iii n(onas) / Vernaclius*, twee namen van mensen actief in een pottenbakkersatelier in *Baetica* (Zuid-Spanje) en een kalenderdatum (3 april); ca. midden tweede eeuw nC.

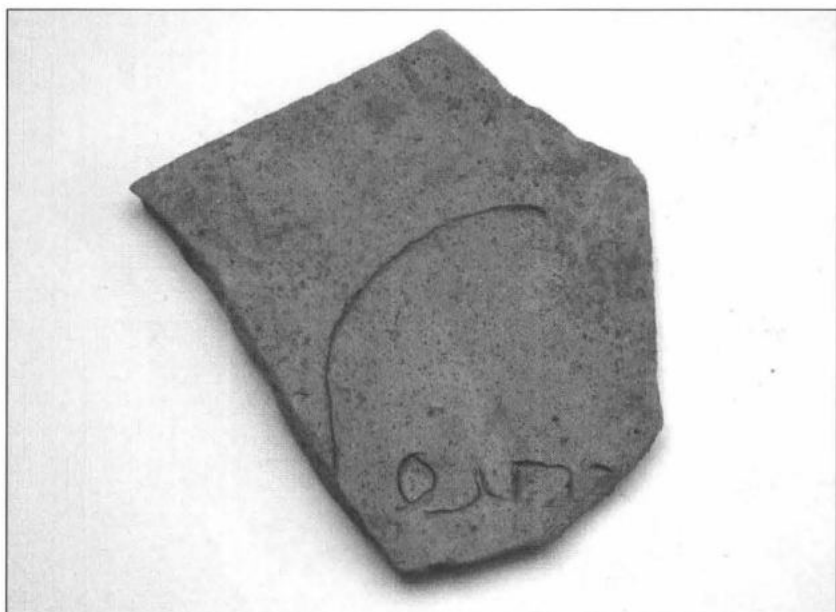

Fig. 2. Graffito *ante cocturam* gevonden te Kruishoutem: *Sorillio*, naam van iemand actief in een pottenbakkersatelier in *Baetica* (Zuid-Spanje); ca. midden tweede eeuw nC.

Op een scherf van Kruishoutem (Oost-Vlaanderen) kan men in uiterst verzorgd cursief het cognomen *Sorillio* lezen (fig. 2).³ Parallele voorbeelden voor *Vernaculus* zijn bekend in Carlisle (Cumbria, Groot-Brittannië) en op de Monte Testaccio te Rome, voor *Sorillio* in Chur (Graubünden, Zwitserland).⁴

Fig. 3. Positie van een graffito *ante cocturam* op een Baetische olijfolieamfoor Dressel 20, gevonden op de Monte Testaccio te Rome: *Martinus / xiii k(alendas) sep(tembres) / Gallio (?)*, twee namen van mensen actief in een pottenbakker-satelier in *Baetica* (Zuid-Spanje) en een kalenderdatum (20 augustus); ca. midden tweede eeuw nC (naar Rodriguez 1989-1990, 39, fig. 6).

³ Het handschrift met de naam *Sorillio* onderscheidt zich als een recht cursief, in tegenstelling tot de andere, die in schuin cursief zijn geschreven, sneller en summierder dus, en derhalve ook moeilijker om te ontcijferen. Daaruit blijkt misschien dat er schrijvers en klerken waren van verschillend niveau en met onderscheiden taken. De schrijver van het Kruishoutemse stuk was mogelijk iemand die ook als taak had het overschrijven van de kladversies of minuten van de administratie in meer verzorgde, stijlvolle kopieën. De anderen zijn dan misschien juist zij die de eerste informatie snel, maar professioneel in kladversie neerpelden. Vergelijk ook met RODRIGUEZ 1993, 106, die een onderscheid maakt tussen mensen die de *stilus* of de *calamus* hanteerden. De tamelijke weerbarstige en grove natte klei lijkt ons evenwel niet geschikt voor het gebruik van een rietpen, maar er kan natuurlijk wel een onderscheid worden gemaakt tussen diegenen die inderdaad meer op wastabletten actief waren, en zij die op andere dragers noteerden.

⁴ We danken dr. E. Rodriguez (Spaans Instituut, Rome) en dr. J. van der Werff (Amersfoort) voor hun belangeloze hulp bij de ontcijfering van namen en data en het verschaffen van de parallellen van Chur, Carlisle en de Monte Testaccio.

De schitterendste vondst werd evenwel te Kontich (Antwerpen) gedaan. Uit een afvalkuil nabij een heiligdom borgen archeologen de fragmenten van een amfoor van het type Dressel 20 die bijna volledig kon worden gereconstrueerd. Het graffito van twee regels leest als volgt: *Barbaro et Regu[lo]co[s] / VIII id(es) ian(uarias) Felicis*, "onder het consulaat van Barbarus en Regulus, 6 januari, van Felix".⁵ Het is bekend dat de genoemde consuls actief waren in het jaar 157. Zelfs al moeten enige gebruikstijd en de residualiteit van de amfoor in acht worden genomen, dan nog levert het exemplaar van Kontich een ongehoord accuraat dateringsmiddel waarvan men doorgaans slechts kan dromen! Het graffito is in een soort van *scriptura actuaria* geschreven, d.i. een cursief schrift gebruikt door opgeleide mensen. Een dergelijke boekhoudkundige reeks met namen en data heeft ongetwijfeld te maken met de eerste fase van de vervaardiging van de Dressel 20-amfoor. Immers, de tekst staat omgekeerd op de benedenwand, niet ver van de knop, maar is normaal leesbaar wanneer het onderste gedeelte in deze opbouwphase met de bodem naar boven opgericht staat (fig. 3). Dit betekent dat de buik en het lichaam het eerst werden vervaardigd alvorens tot de volgende fase van de fabricage te komen (bovengedeelte, rand en handvatten).

De graffiti *ante cocturam* vormen een essentiële, maar moeilijk te interpreteren bron van informatie over de wijze waarop deze olijfolie-amforen werden opgebouwd en afgewerkt. Dit impliceert een hoge graad van organisatie met periodes waarin de productie enorme pieken moet hebben bereikt. Eigenlijk kan men gerust spreken van bandwerk op industrieel niveau. Deze graffiti-reeksen komen hoofdzakelijk voor in het midden van de 2de eeuw nC, tussen 146 en 161 nC, zoals de consulsdata vermeld in de *tituli picti* en in de bewuste graffiti ons leren. Dergelijke boekhoudkundige graffiti verwijzen zeer waarschijnlijk naar het afgesproken aantal halffabrikaten dat binnen een bepaalde tijdspanne moest zijn afgewerkt, alvorens in een volgende fase van het 'bandwerk' met het bovengedeelte te worden verbonden.⁶ Omdat de vervaardiging van olijfolie-amforen een omslachtige en langdurige bezigheid was, en specifieke bestellingen moesten worden gerespecteerd, werden de verschillende fasen van de productie vermoedelijk nauwgezet gecontroleerd. Reeds in de eerste fase mocht zo min mogelijk fout lopen. Waarschijnlijk was een groep pottenbakkers of atelier-

⁵ Onze dank aan dr. med. F. Lauwers, H. Verbeeck en G. Cuyt (Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie) voor het aanbrengen van deze prachtige vondst.

⁶ Cf. ook RODRIGUEZ 1993, 96-98 en fig. 1, 105-106

meesters verantwoordelijk voor de uitvoering. Bij een afgewerkte reeks halffabrikaten, in lange rijen in overdekte ruimten opgesteld, kwamen dan waarschijnlijk de *scriptores* of *tabularii* het laatste, nog natte stuk van die rijen met graffiti merken: enerzijds de namen van de productieverantwoordelijken en mogelijk ook hun eigen naam als controleur, anderzijds de datum, kwestie van de reeksen niet met elkaar te verwisselen voor zij in een volgende fase moesten worden gemonteerd. Wanneer de namen in de nominatief staan, bijvoorbeeld *Vernachus*, hoort men er misschien *fecit*, 'heeft gemaakt', bij te denken, terwijl de genitief dan één of andere vorm van bezit of verantwoordelijkheid aanduidt, zoals *Felicis*, 'van Felix', leesbaar op het graffiti van Kontich. In deze hypothese zijn de namen in de nominatief en de genitief – misschien worden de twee naamvallen zonder onderscheid door elkaar gebruikt – deze van de productieverantwoordelijken. Een andere mogelijkheid is dat een van de namen wel die van de klerk-schrijver is, bijvoorbeeld die in de nominatief en dat men er *scripsit*, 'heeft geschreven', dus gecontroleerd, moet bij denken, terwijl de naam in de genitief dan een productieverantwoordelijke voorstelt. En vermoedelijk is de werkelijkheid nog complexer. Wat is het juridische kader? Zijn de pottenbakkerijen verpacht? Hangen ze direct af van de eigenaar? Komen de klerken-schrijvers het deel controleren dat aan de eigenaar zal toekomen zoals afgesproken kan zijn in een pachtcontract etc.⁷ In elk geval, het gebruik van twee verschillende namen impliceert een nuance waarvan de precieze betekenis op dit ogenblik nog niet afdoend is verklaard. Nog merkwaardiger is de vermelding van consulsdatums. Terwijl kalenderdata kunnen worden verklaard via het faseren in de opbouw van de amfoor of door specifieke afspraken in een pachtcontract waarbij een bepaald aandeel naar de eigenaar van het pottenbakkerscomplex gaat, blijft de betekenis van het jaartal onduidelijk. Met het risico van verkeerde tijdsinschatting op de overgang van het ene jaar naar het andere, zoals het graffiti van Kontich zou kunnen laten uitschijnen (6 januari 157), heeft het beslist niet te maken. Andere graffiti met consulsdata geven duidelijk ook kalenderdata met de maanden in het midden van het jaar.⁸ Op de weg naar een verklaring houden wij het voorlopig bij een specifieke bestelling, eventueel van overheidswege, of bij een datum die een officiëler karakter moest verlenen in een of andere pachtvereenkomst.

⁷ Men vergelijk hierbij de *Oxyrhynchus papyri*: COCKLE 1981.

⁸ Zoals bijvoorbeeld een graffiti uit Augst gedateerd op 29 mei 153, onder het consulaat van *Presentus* en *Rufinus*: MARTIN-KILCHER 1987, 71, G1 en Abb. 40.

Rest ons nog even kort te verwijlen bij de personen die achter die namen schuilgaan. Uit het voorgaande kwam reeds naar voren dat het zonder veel twijfel minstens om productieverantwoordelijken gaat, en mogelijk ook om de controleurs of klerken-schrijvers. Hun sociale status blijkt niet zo duidelijk als op het eerste gezicht zou lijken. Sommige zijn slavennamen, andere zijn dat helemaal niet, of kunnen die van *liberti* (= 'vrijgelatenen') zijn. Dit vraagt een diepgaander onderzoek. Over het voorkomen en de eventuele achtergrond van de namen op de graffiti van Velzeke en Kruishoutem tenslotte nog het volgende. Uit het corpus van de monumentale inscripties van het antieke Spanje van J. M. Abascal Palazón schijnen *Vernaculus*, *Vernacla* en *Vernaclus* tamelijk ruim verspreide namen te zijn, en ze komen ook voor op enkele stenen inscripties in *Baetica*. Ongetwijfeld zijn ze afgeleid, of beter nog verkleinwoorden van *Verna* en *Vernus*, deze laatste blijkens het corpus ook geen zeldzame namen.⁹ In beide vormen betekenen die namen eigenlijk gewoon "ingeborene" of zelfs "slaaf of dienaar in het huis van de meester geboren". Dit zegt mogelijk wel iets over de sociale status of herkomst van de persoon. *Sorillio* blijkt een uiterst zeldzame naam afgeleid van een al even zeldzaam gentilicium.¹⁰

3. STEMPELS

De stempels, meestal geplaatst op de handvatten, zelden op de lip of de hals van de Dressel 20-amfoor, konden net zoals de graffiti *ante cocturam*, door de duurzame bakking het best overleven. Zij vormen vandaag dan ook de overgrote meerderheid in het epigrafische bestand op amforen. Wanneer de stempels slechts fragmentarisch zijn bewaard, kunnen zij door vergelijking met beter bewaarde exemplaren van andere archeologische sites in Europa vaak toch worden ontcijferd. De enorme vraag naar olijfolie als basisvoedsel moest in verhouding zijn met het vervaardigen van de transportcontainers. Dergelijke fabricage met een pre-industrieel karakter vergde een sterke organisatie, zoals reeds bleek uit de graffiti *ante cocturam*. Ook de stempels met peroons- en ateliernamen verwijzen hiernaar.

⁹ Abascal PALAZÓN 1994, 542-543, met voorbeelden en bibliografische verwijzingen; KAJANTO 1965, 82, 128, 312, 314 (Cognomina related to origin).

¹⁰ *Sorillio* (of Sorilio): KAJANTO 1965, 165 (Cognomina derived from gentilicia); er bestaat een onvolledige inscriptie Sori[---] uit Jaén: Abascal PALAZÓN 1994, 514.

De discussie en literatuur over het onderzoek van Dressel 20-stempels is gigantisch. Het debat over de functie en betekenis van Dressel 20-stempels is een van de meest pregnante en is direct gelieerd aan de identiteit van de personen die achter de namen steken. Voor H. Dressel was het van in het begin duidelijk dat het om de amforenfabrikant gaat: 'hanno tutte il medesimo scopo, quello cioè d'indicare la fabbrica, il padrone di essa o il nome del lavoratore dell'anfora'.¹¹ Evenwel, er bestaat een grote groep onderzoekers die een ander standpunt inneemt: zij lezen in de stempels de namen van de olijfolieproducenten en/of de bezitter van de olijfolie, soms zelfs van de kooplieden of makelaars in de beginfase van het verhandelen van de olijfolie. Anderzijds beschouwt een al even belangrijke groep - in het spoor van Dressel - de stempels nog steeds als de merken van amforenfabrikanten en/of bezitters van de pottenbakkerscentra. Dat is de meest logische these, en zij wordt eigenlijk bevestigd door het feit dat de namen van de olijfolieproducenten en -handelaars in de *tituli picti* (zie infra) staan, en die stemmen bijna nooit overeen met die welke men op de stempels kan lezen. Hoogstens zijn er wat familiebanden. De twee voornaamste antagonisten in het debat, en dit al sinds de 70-er jaren van de vorige eeuw, zijn J. Remesal en B. Liou. Persoonlijk zijn wij evenzeer de mening toegedaan dat de interpretatie van de amforenfabrikant eigenlijk twijfelloos is, en volgen we de redelijke argumenten die de Franse epigrafist B. Liou al decennialang met feiten en pretentieuze verve heeft verdedigd. De verdiensten van J. Remesal zijn enorm, maar wij kunnen deze bekwame Spaanse vorser niet volgen in zijn grootse verhaal van succesvolle olijfolieproducenten en -handelaars aan de *Limes* opgezet op basis van de stempels, noch in zijn bewering dat zij een onderdeel vormden van de *annona*, de staatsinrichting van voedselvoorziening.¹²

Hoewel er weinig twijfel kan bestaan over de identiteit van de personen vermeld in de Dressel 20-stempels, blijft de precieze functie en betekenis van de stempels daarentegen onduidelijk. Waarschijnlijk gaat het om controle- of herkenningmerken. Stempels dienden wellicht niet enkel als controlemiddel op de kwaliteit van het recipiënt, maar ook om het onderscheid te maken tussen de groepen amforen afkomstig van verschillende fabrikanten op het ogenblik dat ze de oven in

¹¹ DRESSSEL 1878, 131.

¹² RODRIGUEZ 1984, 261-269; REMESAL 1989a; id., 1993, 189-190; LIU in Colls e.a. 1977, 27, n. 30; LIU & TCHERNIA 1994, 137-149; cf. een overzicht in MONSIEUR 2004, passim, en met bibliografie.

moesten. Wellicht ging het zo dat partijen amforen werden besteld, en dat bij een groep van 10 of 20 stuks bijvoorbeeld 1 of 2 exemplaren die vooraan in de rij stonden werden afgestempeld alvorens ze de oven in gingen (niet alle amforen werden gestempeld). Na het uit de oven halen schikte men ze misschien terug in dezelfde groep om verwisseling in bestelling te voorkomen, wanneer ze in de magazijnen stonden te wachten voor vulling. Maar tegelijk waren de stempels ook een opsporingsmerk voor eventuele fabricagefouten die aan het licht kwamen nadat de amforen waren gevuld.¹³

De meeste stempels vertonen letters in reliëf, kapitalen naar het voorbeeld van monumentale inscripties, de *scriptura monumentalis*. Het gaat bijna altijd om namen van personen, in mindere mate van ateliers. Ze zijn lang niet altijd voluit geschreven: initialen, afkortingen en ligaturen van letters bemoeilijken vaak de lezing. Soms is er interpunctie. De stempelmatrijzen waren meestal in keramiek vervaardigd, waaruit dan de letters in negatief werden gesneden, van zeer verzorgd tot slordig. Slechts één enkel voorbeeld van zo'n matrijs is tot nog toe aan het licht gekomen, tijdens een noodopgraving in 1890 van een deel van een van de vele ateliers te El Castillejo, het oude *Arva*. Daar von-

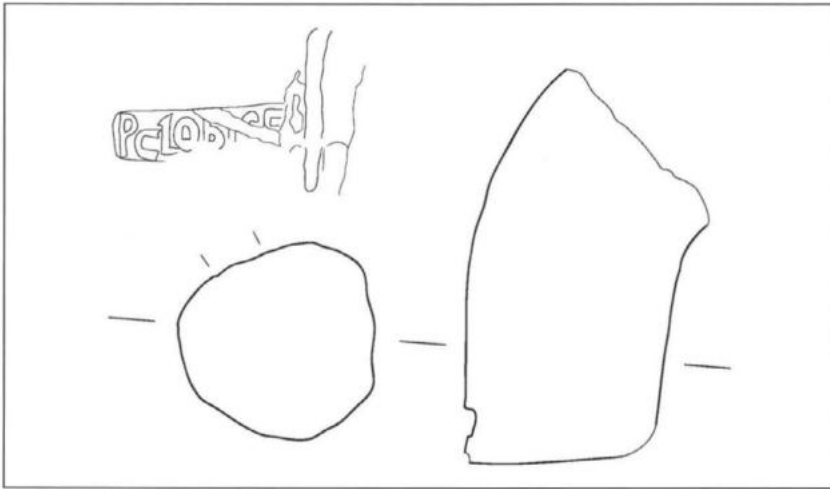

Fig. 4. Stempel van de Baetische amforenfabrikant *P. Clodius Icelus* op een fragment van een amfoorhandvat gevonden te Velzeke, ca. 140-160 nC; de zaagsporen wijzen erop dat men het bovengedeelte van de amfoor heeft verwijderd om als voorraadkruik te gebruiken (ongepubliceerd).

¹³ Over de specifieke betekenis en functie van de stempels, in tegenstelling tot de interpretatie van de namen die zij vermelden, bestaat weinig literatuur: RODRIGUEZ 1993, 96-98 en Fig. 1; MONSIEUR & BRAET 1997, 112-113.

den G. Bonsor en zijn medewerkers de stempelmatrijs **Q F R RIV**, zeer waarschijnlijk gebruikt in een werkplaats die eigendom was van de familie *Fulvia*, te oordelen naar langer uitgeschreven stempelversies.¹⁴

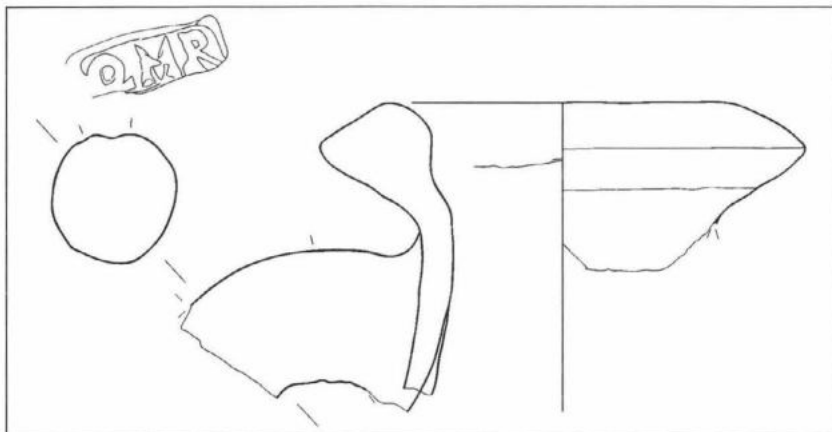

Fig. 5a. Een van de twee stempels van de onbekende Baetische amforenfabrikant met de initialen **QMR** gevonden te Velzeke (naar Monsieur & Braeckman 1995, 303, fig. 6, n° 23).

Om Dressel 20-stempels te bestuderen volgt men het best volgende stappen: lezing en schikking der namen of afkortingen, datering, herkomst, interpretatie. Essentieel hierbij is dat men ook rekening houdt met de bewaringstoestand en de typologische analyse van het fragment of van de volledig bewaarde amfoor, want zij bieden een sleutel tot datering. Dit is een aspect van het onderzoek dat systematisch wordt verwaarloosd. Bij de lezing en schikking der namen en afkortingen gaat men eerst op zoek naar mogelijke meer uitgeschreven versies. Bijvoorbeeld **P C I** staat voor **P C ICELI** en **P C LODI ICELI**, zoals ook duidelijk in het voorbeeld gevonden te Velzeke (fig. 4).¹⁵ Het gaat inderdaad meestal om de *tria nomina* van een persoon die over het Romeinse burgerrecht beschikte. Indien voluit geschreven, staan *gentilicium* en *cognomen* steevast in de genitief. De eerste afkorting, het *praenomen*, is zoals voldoende bekend geijkt. P staat steeds voor Publius, Q voor Quintus, M voor Marcus enz.¹⁶ Maar volledige of min of meer

¹⁴ BONSOR 1931, 30-32 en Pl. XXIII: naar wij konden vernemen is dit unieke stuk nog steeds in het bezit van de familie Bonsor; cf. MONSIEUR 2004, met meer commentaar over de *gens Fulvia*.

¹⁵ MONSIEUR 2004.

¹⁶ CAGNAT 1898, 38-50.

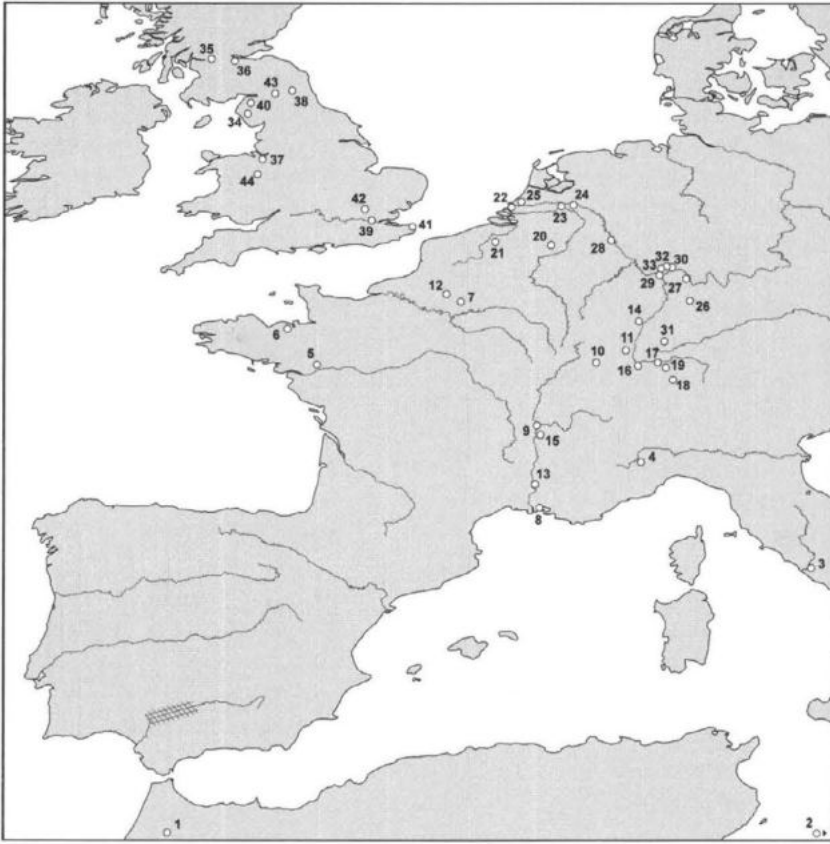

Fig. 5b. Verspreiding van de stempel met de initialen van de onbekende amforen-fabrikant **Q M R** (ca. 140-170 nC). Het gearceerde gedeelte van de Guadalquivir is het voormalige productiegebied van de olijfolieamforen van het type Dressel 20. Fos (nr. 8) was de omslaghaven, Lyon het belangrijkste verdeelcentrum (nr. 9). Op sommige sites zijn zelfs meerdere exemplaren gevonden van dezelfde stempel, bv. 6 te Rome (nr. 3), 5 in het legerkamp van Zugmantel (nr. 33) en 2 in de *vicus* van Velzeke (nr. 21) (grafische uitwerking kaart door G. Verhoeven).

volledig uitgeschreven stempels vormen jammer genoeg een minderheid. Het merendeel betreft afkortingen van de *tria nomina* in drie letters, bijvoorbeeld **Q**(*uinti*) **M**( ) **R**( ), waarbij het gentilicium en het cognomen niet kunnen worden aangevuld (fig. 5a en 5b).¹⁷ Soms kan men plausibele aanvullingen voorstellen, maar vaak moet worden toegegeven dat het giswerk blijft zolang nieuwe aanvullende documenten

¹⁷ MONSIEUR & BRAECKMAN 1995, 303 en fig. 6, n° 23.

niet opduiken. Bij de stempel **M(arci) E( ) EVPRO( )** bestaat een goede kans dat we de E tot *Egnati* kunnen aanvullen, op basis van een monumentale inscriptie van dezelfde site, de stad Arva waarnaast de ovensite was gelegen. Omdat de belangrijke families in nederzetting en omstreken voldoende bekend moeten zijn geweest en de stempels wellicht enkel lokaal en regionaal fungeerden, wist men toen voor welke families de afkortingen stonden, en werd in het beste geval het cognomen volledig(er) vermeld, in dit geval zeer waarschijnlijk tot *Eup(h)ro(ni)*, *Eup(h)ro(nis)* of *Eup(h)ro(syni)* te reconstrueren (P, H en R zijn waarschijnlijk samengetrokken).¹⁸ In de verzameling Dressel 20-stempels gevonden te Velzeke zijn ook twee exemplaren die de namen van pottenbakkersateliers of -centra vermelden: *Saenianensia* (Huertas del Rio) en *Virginensia* (Villar de Brenes). *Saenianensia*, bekend uit beter bewaarde voorbeelden, bestaat ook onder de vormen *Saeniansia* en *Saeniansia*, maar het wegvallen van een 'n' in combinatie met 's' of de klinkerverwisseling tussen 'e' en 'i' zijn normale taalphenomenen, en in dit geval vormen dergelijke stempels dan nog mooie linguïstische documenten om dat te illustreren.

De datering van de stempels berust op meerdere criteria. De belangrijkste zijn gedateerde contexten waarin de gestempelde exemplaren werden aangetroffen. De typologische kenmerken van niet gestempelde amfoorfragmenten, handvatten al dan niet met lip bewaard, of zelfs volledige amforen, en gedateerd door een context, kunnen eveneens chronologische sleutels bieden wanneer ze dan met gestempelde fragmenten worden vergeleken (Fig. 6a en 6b). A. Tchernia en E. Rodriguez hebben dit reeds vroeg onderkend. S. Martin-Kilcher heeft die typo-chronologische kenmerken sterk uitgebreid en verfijnd precies door de vorm van de handvatten te benadrukken, zowel op basis van gedateerde stratigrafische contexten van verschillende Europese sites, en vooral van Augst zelf. Zij heeft bovendien terecht gewezen op de supplementaire dateringswaarde van de kleur en de samenstelling van sommige kleien waaruit Dressel 20 zijn vervaardigd.¹⁹ Sommige geslo-

¹⁸ Er bestaat een inscriptie van *M. Egnatius Venustus* uit Arva (CIL II, 1064=Huebner 1862-92), waar ook het atelier van M E EVRO is gelokaliseerd: *Euphronius* of *Euphrosynus* is mogelijk een familielid van eerstgenoemde, of een vrijgelatene die voornaam en familienaam van zijn voormalige meester heeft meegekregen. Er zijn meerdere personen bekend op de epigrafie van de Dressel 20 (*tituli picti* en stempels) die zonder twijfel met de monumentale epigrafie van *Baetica* kunnen worden geassocieerd, zoals de *Fulvii* of de *Caecilii*, zie hiervoor MONSIEUR 2004, met bibliografie.

¹⁹ TCHERNIA 1967, 223-224 en Fig.; RODRIGUEZ 1977a, 227-238 en Fig. 19-26, in combinatie met stempels en *tituli picti*: tabel op 236-237; MARTIN-KILCHER 1983; ead. 1987, 53-62, Abb. 28-32 en Beilage I-II.

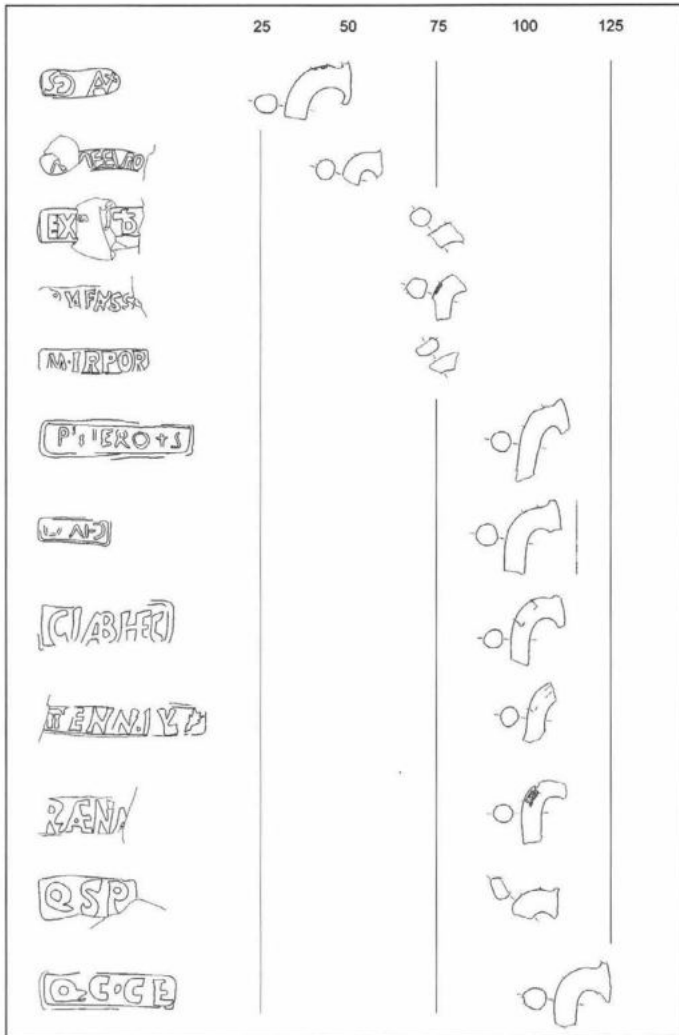

Fig. 6a. Chronologisch en typologisch overzicht van de stempels op handvatten van Baetische olijfolieamforen Dressel 20 gevonden te Velzeke, 1ste en eerste kwart 2de eeuw nC (ongepubliceerd).

ten contexten kunnen heel scherpe dateringen leveren, zoals het bekende scheepswrak van Port-Vendres II uit het midden van de 1ste eeuw nC. Amforenstempels uit de periode 140-180 nC zijn zeer vaak goed in de tijd gesitueerd dankzij door *tituli picti* gedateerde lagen op de Monte Testaccio te Rome. Zelden echter bleef er een combinatie bewaard van een stempel en een gedateerde *titulus pictus* op eenzelfde

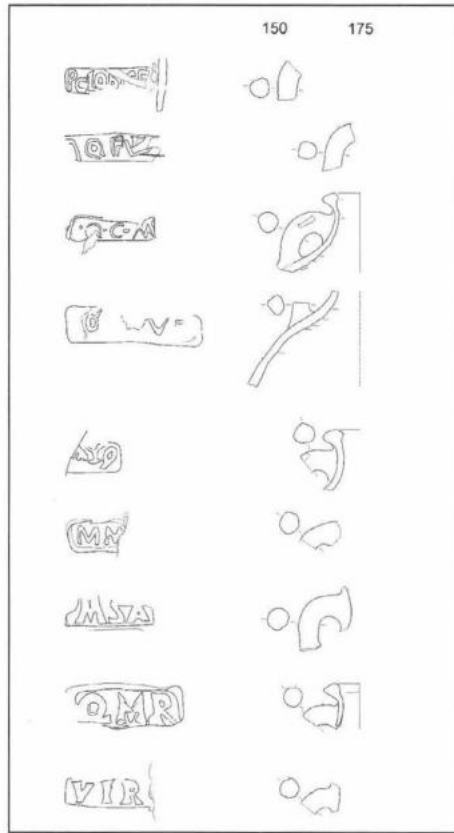

Fig. 6b. Chronologisch en typologisch overzicht van de stempels op handvatten van Baetische olijfolieamforen Dressel 20 gevonden te Velzeke, tweede en derde kwart 2de eeuw nC (ongepubliceerd).

amfoor of amfoorfragment. Uitzonderlijk leverde de Monte Testaccio nu wel een stempel **M C FRIGID** op, vergezeld van een geschilderd opschrift met de consulsdatum 154 nC. Dezelfde stempel kwam nu juist ook in Velzeke aan het licht. Op een andere *titulus pictus* gevonden op de Monte Testaccio staat de plaatsnaam *Frigidensis* vermeld. Ongetwijfeld verwijst de naam *Frigid* ( ) in de stempels naar dezelfde plaats. Hier verschijnt dus het zeldzame feit dat deze plaatsnaam zeer waarschijnlijk het landgoed voorstelt waarop zowel de olijfolie als de amforen werden vervaardigd. Al even interessant is dat dit opschrift eveneens een datum draagt, 149 nC ditmaal. Een datering van de stempel **M C FRIGID** tussen 140-160 nC, met enige marge dus, lijkt

ons daarom geenszins overdreven. Van een fraai chronologisch gidsfossiel gesproken.²⁰ De contexten van Velzeke hebben zelf ook bijgedragen tot een betere chronologie van de stempels. In een vroegere studie over een stempel met de initialen **Q S P** wezen we er reeds op hoe de tamelijk scherp gedateerde laat-Flavische en vroeg-Trajaanse context van een gracht in de zuidwestelijke zone van de *vicus* de gedateerde contexten op andere Europese sites volkomen bevestigt (90-110 nC).²¹ Een stempel waarop het cognomen **EXPEDITI** is gedateerd door een kuil die zich situeert tussen de laat-Tiberische en vroeg-Flavische tijd, en waarschijnlijk kan de datum zelfs worden verscherpt naar de laat-Tiberische of Claudische tijd. De atelierstempel **SAENIANES**, op basis van het handvattype in de periode 75-125 nC gedateerd, komt uit een kuil van 50/60-80/90 nC, maar met een bovenzijde die wellicht een lichte verstoring heeft veroorzaakt. Een verfijnder onderzoek van de structuur en het materiaal van deze kuil biedt wellicht uitstekende kansen om fijnere dateringselementen te bieden.

4. *TITULI PICTI* OF GESCHILDERDE OPSCHRIFTEN

De meest indrukwekkende epigrafische documenten van de Baetische Dressel 20-amforen zijn ongetwijfeld de *tituli picti*, een van de voornaamste onderzoeksvelden van H. Dressel, die er als eerste de aandacht op heeft gevestigd: 'Auf diesem so wenig erfreulichen Stücken befinden sich aber einige mit schwarzer Farbe aufgezeichnete, trotz ihrer verhältnismässig guten Erhaltung bisher unbemerkt gebliebene Inschriften ...'.²² Ze geven onschatbare informatie over de herkomst van de olijfolie, de controle van overheidswege, capaciteit en gewicht, de handelaars; bovendien vermelden ze regelmatig ook een consulsdatum. De teksten zijn geschreven door ervaren ambtenaren en boekhouders die met rietpen of penseel de informatie in prachtig gevormd handschrift hebben aangebracht, of zoals hun voornaamste onderzoeker het in zijn andere moedertaal zo fraai heeft verwoord door ze te vergelijken met de handschriften uit de middeleeuwse zangboeken: 'signi molto singolari di grandissima somiglianza alle note musicali quali si veggono nelle antifonarii'.²³ Hoewel er heel wat *tituli picti* bewaard bleven omdat ze afkomstig zijn van sites met heel specifieke bewarings-

²⁰ CIL XV, 2747 (stempel), 3927 (*titulus pictus*, jaar 149), 4307 (*titulus pictus*, jaar 154); Callender 1965, n° 1042; REMESAL 1997, n° 67.

²¹ MONSIEUR 1999.

²² DRESSEL 1894, 66.

²³ *Id.*, 1878, 147.

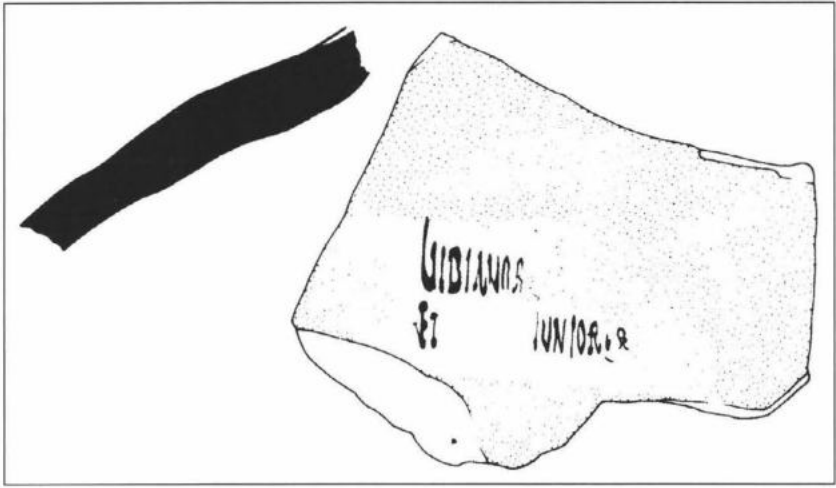

Fig. 7. Schouderfragment van een Dressel 20-amfoor gevonden in een kleine versterking naast het fort van Valkenburg (Zuid-Holland); een *titulus pictus* verwijst naar de vader en zoon *Vibianus*, handelaars in Baetische olijfolie (naar Van der Werff 1990, 79, afb. 41).

omstandigheden (stabiel klimaat en vochtigheidsgraad), te weten amforendepots voor drainage, de Monte Testaccio te Rome, scheepswrakken en soms waterputten en grachten, zijn ze op de meeste andere vindplaatsen weggeërodeerd. In België zijn maar weinig voorbeelden bekend en het gaat steeds om moeilijk leesbare gedeelten, laat staan enkele letters of cijfers waar weinig mee aan te vangen valt. Het dient wel gezegd dat *tituli picti* in de archeologische wereld weinig bekend zijn en derhalve niet opgemerkt worden. Erger nog is dat er veel verdwijnen bij het wassen van de scherven na de opgravingen! Wegens het grote belang van *tituli picti* en mogelijke toekomstige vondsten in onze gewesten is het toch wenselijk ze even toe te lichten aan de hand van goed bewaarde voorbeelden uit het zuiden. De vondst in het legerkamp van Valkenburg (Zuid-Holland) van voorlopig de enige leesbare *titulus pictus* van een Dressel 20 in de Lage Landen bewijst overigens dat er meer te verwachten valt (fig. 7).²⁴

Zeer waarschijnlijk kwamen *tituli picti* voor op de meeste Romeinse amfoortypen van welke herkomst ook. Maar de Dressel 20-amforen dragen de meest uitgebreide en genuanceerde geschilderde opschriften

²⁴ *Vibianor(um) [patris] / et iunioris*, 'vader en zoon Vibianus', de namen van twee handelaars (*titulus β*): VAN DER WERFF 1990; cf. een gelijkend voorbeeld op de Monte Testaccio: CIL XV, 4044.

die reeds vroeg een gestandaardiseerd karakter hebben gekregen.²⁵ Ze bestaan uit 5 delen, die H. Dressel met een Griekse letter heeft aangeduid van α tot ϵ . De delen α , β en γ zijn horizontaal en op de hals en het begin van de schouder aangebracht. De delen δ en ϵ bevinden zich schuin op de schouder naast de wortel van het handvat. De titulus α vermeldt het gewicht in Romeinse ponden van de lege amfoor, de tarra, meestal schommelend tussen 23 en 29 kg. Titulus β geeft steeds de naam van de handelaar weer. In titulus γ staat het nettogewicht van de olijfolie te lezen, meestal schommelend tussen 55 en 68 kg. Titulus δ verschaft de rijkste informatie: de naam van het landgoed waarop de olijfolie is geproduceerd, de naam van de bezitter (zowel mannen als vrouwen) van het landgoed, de naam van de persoon die de olijfolie weegt (*ponderator*), de naam van de persoon die de olijfolie controleert of proeft, de amfoor vult en afsluit met een ceramisch deksel en gips (*acceptor*), de naam van het district waar deze handeling plaats heeft gehad (bijvoorbeeld *Astigi*, het huidige Ecija, of *Corduba*), een cijfer dat vermoedelijk het aantal amforen aanduidt dat de handelaar de *acceptor* heeft laten controleren en 'aanvaarden'. Regelmatig, maar lang niet altijd, staat er ook een consulsdatum en een letter R die in het midden van een horizontaal streepje is voorzien. De lezing door H. Dressel als R(*ecensitum*) wordt nog steeds algemeen aanvaard. Uit de consulsdatum en de vermoedelijke betekenis van R blijkt het officiële karakter, een sterke aanwijzing dat het om specifieke staatsbestellingen zou kunnen gaan. Minder vaak verschijnt de titulus ϵ , die een cijfer voorstelt waarvan de betekenis nog niet is achterhaald.

H. Dressel dacht dat de personen in de titulus β de olijfolieproducenten waren, maar sinds de nadere studie van enkele monumentale inscripties met vermeldingen van handelaars, eerst van Narbonne, later van *Astigi*/Ecija en Rome, en de vergelijking van de daarop voorkomende namen met die in de voornoemde categorie van *tituli picti* staat nu zonder twijfel vast dat het om dezelfde mensen gaat. Zo kwam in de 16de eeuw op de Aventijn te Rome een inscriptie aan het licht ter ere van *M. Petronius Honoratus*, prefect van Egypte, opgericht *patrono curatoribus Cassio Fausto* en *Caecilio Hospitalo*, allebei *negotiatores oleari ex Baetica*. De naam van *D. Caecilius Hospitalis* is ook te lezen op een aantal tituli β ontdekt op de Monte Testaccio, welke ons meteen ook

²⁵ De voornaamste studies zijn: DRESSSEL 1879; DRESSSEL 1899, 657 sq. ; HÉRON DE VILLESFOSSE 1914; RODRIGUEZ 1972; *id.* 1977; *id.* 1981; *id.* 1984, 175-251; B. LIOU dans Colls *et al.* 1977, 49-10; LIOU 1987; LIOU & MARICHAL 1978; LIOU & GASSEND 1990; LIOU & TCHERNIA 1994, 134-137, 149-153.

Fig. 8. Dressel 20-amfoor uit het Saint-Gervais 3 –wrak (Roussillon) met prachtig bewaarde tituli picti; rechts in detail titulus α met de tarra van de amfoor (XXCVI Romeinse pond = 28,12 kg) en titulus β , met de naam van de handelaar *L. Antonius Epaphroditus*; ca. 149-154 nC (naar Liou & Gassend 1990, 71, fig. 21 en 23).

de voornaam *Decimus* levert.²⁶ De inscriptie ter ere van Honoratus toont dat de Baetische olijfoliehandel een band had met de *annona* waarvan de geëerde ook nog prefect is geweest. Dit betekent geenszins dat ze afhing of georganiseerd werd door deze staatsinstelling. Wel werden wellicht privé-handelaars gecontacteerd voor bestellingen, met de bedoeling de bevoorrading van de Urbs veilig te stellen. Pas vanaf de dynastie der Severi kwam er een strictere staatsinterventie voor de bevoorrading van de olijfolie uit *Baetica* en dit is goed geattesteerd in zowel de historische teksten als in de tituli β van die periode.²⁷

²⁶ DRESSSEL 1894, 68 en 74-76; Narbonne: HÉRON DE VILLEFOSSE 1914; Rome: inscriptie ter ere van Honoratus, CIL VI, 1625b=ILS 1340; *D. Caecilius Hospitalis* in titulus b = CIL XV, 3762-3764, cf. TCHERNIA 1980; de chronologie bevestigt deze identificatie: de consulsdatums in titulus geven 145 en 147 nC aan, terwijl Honoratus' prefectuur van Egypte in de jaren 146-147 nC wordt gesitueerd (H. DEVIJVER, *PME*, 1976-1980, 634 sq.). Cf. nog CIL II, 1481; CIL VI, 1885.

²⁷ Zie een samenvatting van deze discussie over de band tussen de *annona* en de Baetische olijfoliehandel in MONSIEUR 2004, 314-316, met bibliografie.

De *tituli picti* van het wrak van Saint-Gervais 3 zijn tot nog toe het best bewaard gebleven, beter nog dan die op de Monte Testaccio te Rome.²⁸ Ze bezitten evenwel geen consulsdatums, noch de letter R. Mogelijk gaat het dus om een verhandeling zonder betrokkenheid met de Romeinse staat. Maar de *tituli picti* zijn wel goed gedateerd tussen 149 en 154 nC, omdat dezelfde namen van handelaars (titulus β) in door consulsdatums gedateerde lagen van de Monte Testaccio voorkomen. In elk geval laten dergelijke geschilderde opschriften toe een gedeeltelijk beeld te scheppen van het verloop van de productie van de olijfolie, de fabricatie der amforen, de vulling ervan, de kwaliteitscontroles en de verhandeling. Volgend schema biedt een overzicht van de epigrafische documenten aangetroffen op een aantal Dressel 20-amforen uit de lading van het Saint-Gervais 3-wrak (bijgewerkt naar B. Liou):

<i>Activiteiten</i>	<i>Plaatsen</i>	<i>Epigrafie</i>	<i>Mensen</i>	<i>Epigrafie</i>	<i>Soort</i>
productie olijfolie	landgoed	Veterianum	bezitter	Pontianus	titulus β
fabricatie amforen	ateliercomplex	Casilla de Malpica	bezitter	Q(uintus) I( ) AL( )	stempel
vulling amforen	rivierhaven?	Casilla de Malpica?	<i>ponderator</i>	Martialis	titulus δ
verhandeling privé	rivierhaven?	Astigi (district van)	<i>acceptor</i>	Herac(lius?itus?)	titulus δ
			handelaar	L. Antonius Epaphroditus	titulus β

Uit het schema blijkt duidelijk dat de naam die schuil gaat achter de initialen van de amfoorstempel niets te maken heeft met de olijfolieproducenten, noch met de handelaars, noch met hun medewerkers, in tegenstelling tot de beweringen van J. Remesal *c.s.*, die er naast de olijfolieproducenten nog diverse functies in hebben gezien behalve de meest voor de hand liggende, namelijk de amforenfabrikant. Interessant is dat ook in Tongeren de stempel **Q I AL** aan het licht kwam, wat wel niet betekent dat die *per se* met de mensen uit de *tituli picti* van Saint Gervais 3 moeten worden geassocieerd.²⁹ De persoon

²⁸ LIU & GASSEND 1990.

²⁹ Niet gepubliceerd. Onze dank aan G. Creemers, conservator van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum voor de toelating om deze stempel te vermelden.

die achter de initialen schuil gaat, is immers bijna zonder twijfel de fabrikant die aan heel wat verschillende handelaars zijn amforen kan hebben verkocht. Casilla de Malpica, waarvan de antieke naam onbekend is, was een van de belangrijkste ateliercomplexen en lag aan de Genil, een bijrivier van de Guadalquivir, en was mogelijk ook de plaats waar een rivierhaven lag. Daar gebeurden misschien ook de controles van de olijfolie en de vulling van de amforen alvorens ze konden worden afgevoerd voor de export. Wel moeten deze activiteiten plaats hebben gehad in de *conventus* van Astigi (district van de provincie Baetica). Laatst vernoemde hoofdplaats lag wat meer stroomopwaarts van de Genil.

5. GRAFFITI *POST COCTURAM*

Graffiti ingekrast ná de bakking hebben vele betekenissen. Wanneer een naam staat ingekerfd gaat het wellicht in vele gevallen om de koper of de uiteindelijke bezitter van de nog gevulde amfoor. Maar uit diepgaander onderzoek komt duidelijk naar voren dat zeer veel graffiti *post cocturam* op een secundaire of tertiaire functie van de amfoor wijzen, of gewoon zelfs niets meer met het recipiënt te maken hebben, omdat de tot fragmenten verworpen scherven enkel nog als drager fungeerden voor een of andere notitie.³⁰ Op een schouderfragment van een Dressel 20 opgevestigd uit de wateren van Colijnsplaat staat de onvolledige naam en ook de functie van een militair ingekerfd: --]ETI C(*ustodis*) AR(*morum*), klaarblijkelijk de verantwoordelijke van een wapendepot van een legereenheid in wiens bezit de amfoor was en mogelijk ook de olijfolie (Fig. 9).³¹ Een graffito op de lip van een Dressel 20 gevonden te Bavay, in Frankrijk maar op een boogscheut van de Belgische grens, leest zich als een maataanduiding die al dan niet refereert aan de oorspronkelijke inhoud. De capaciteit die staat aangeduid is in elk geval compatibel met de capaciteit van dit type amfoor: M(*odii*) VII S(*extarrii*) XII, wat overeenkomt met 67,842 liter (Fig. 10).³² Er zijn diverse redenen waarom bepaalde amforentypen bij voorkeur hergebruikt werden. Het gaat ook meestal om de amforentypen Dressel 20 en Gauloise 4. Laatst vernoemd type was een wijnamfoor uit Zuid-Gallië (vooral omgeving Narbonne, Béziers en Beaucaire). Een reden op zich is

³⁰ MARTIN-KILCHER 1987, 152-176; VAN DER WERFF 1989a.

³¹ VAN DER WERFF 1989b, 139, fig. 7: deze belangwekkende toevalsvondst verwijst zeer waarschijnlijk naar een nog niet ontdekte militaire versterking aan de Oosterschelde.

³² VAN DER WERFF 1989a, 362 en Abb. 4.

natuurlijk dat beide amforentypen het meest voorkomen in onze gewesten. Anderzijds was een amfoor bestemd voor visproducten om evidente redenen minder aantrekkelijk voor hergebruik. Toch werd de Dressel 20 ongetwijfeld ook geapprecieerd wegens haar grote capaciteit en haar stevigheid. De Gauloise 4 zal wellicht als waterkruik, of als recipiënt voor andere vloeistoffen een secundaire functie verworven hebben, onder andere misschien zelfs opnieuw als wijnkruik.

Graffiti *post cocturam* komen voor op lip, hals, handvat en schouder. Dan is meestal de amfoor waarschijnlijk nog volledig. Wandscherven daarentegen nodigden meer uit als drager voor vlugge of korte notities. Welke soorten graffiti *post cocturam* op amforen kunnen worden onderscheiden? Enkele categorieën zijn reeds gemaakt, maar uitputtend zijn die zeker niet; er bestaan nog vele graffiti die niet nader zijn bepaald noch bestudeerd. S. Martin-Kilcher, waarschijnlijk de enige die zich in verband met amforen heeft ingelaten met een alomvattende ordening, onderscheidt 3, in zekere zin 4 categorieën: namen, maataanduidingen, tekens allerhande (optelling, schrijfoefening, spel enz.) en ongeïdentificeerde resten.³³ Evenwel, zij maakt geen onderscheid tussen graffiti op volledige amforen en die op scherven ingekrast, een groep die volgens ons wordt onderschat. Ook houdt ze nauwelijks rekening met het feit dat de amfoor nog gevuld kon zijn met haar oorspronkelijke product.

Fig. 9. Schouderfragment van een Dressel 20-amfoor opgevestigd te Colijnsplaat met een graffito *post cocturam* van een bewaker van een wapendepot: --]ETI C(*ustodis*) AR(*morum*) (naar Van der Werff 1989b, 139, fig. 7).

³³ MARTIN-KILCHER 1987, 152 sq.: 'Massangaben, Namen, Marken und Zeichen, unbestimmte Reste'.

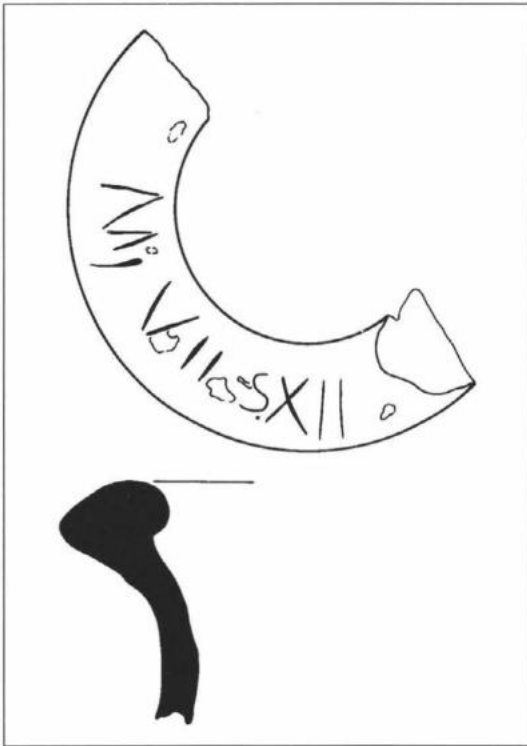

Fig. 10. Lip- en halsfragment van een Dressel 20-amfoor gevonden te Bavay (Nord) met graffito *post cocturam*: **M(odii) VII S(extarii) XII**, wat overeenkomt met 67,842 liter, een capaciteit die compatibel is met dit soort van amfoor; mogelijk een aanwijzing van hergebruik (naar Van der Werff 1989a, 362, Abb. 4).

6. CONCLUSIES, PROBLEMEN EN PERSPECTIEVEN

Er kan geen twijfel bestaan dat de epigrafie op amforen, en specifiek die op Baetische olijfolieamforen, een onvermoede rijkdom aan informatie over antieke economie en onomastiek levert op diverse plaatsen in het Romeinse rijk. Dat zij ook in onze gewesten door toevalsvondsten en regelmatige archeologische opgravingen aan het daglicht komen, is nog minder bekend. Er bestaan vier soorten van epigrafie op Baetische olijfolieamforen van het type Dressel 20: graffiti *ante cocturam*, stempels, *tituli picti* en graffiti *post cocturam*. Zij verschaffen elk op hun manier vitale informatie over de productie, de inhoud, de controle, de chronologie, de verhandeling, de consumptie en het hergebruik van de olijfolie en de amforen, evenals over de mensen die hierbij betrokken waren. De eerste drie categorieën betreffen de productie

en de verhandeling van de amfoor en haar oorspronkelijke inhoud vanuit het zuiden; graffiti *post cocturam* daarentegen houden direct verband met de mensen en economische activiteiten in onze gewesten. Indien deze inhoudelijke informatiedragers al weinig bekendheid genieten, dan is het nog slechter gesteld met de materiële informatiedragers, te weten de grondstoffen waarmee de teksten zijn geschreven (deklagen, inkt, verf) en natuurlijk de amfoor zelf. De relatie tussen beide wordt te weinig gelegd, met alle gevolgen van dien voor de ontsluiting, het begrip en het behoud ervan. Dan is er nog de problematiek van de schrijfmiddelen als *stilus*, rietpen, penseel, diverse occasionele scherpe voorwerpen en stempelmatrijzen, die deels met de materiële informatiedragers zijn te associëren.

Elke categorie van epigrafie op Dressel 20-amforen heeft haar eigen problematiek als inhoudelijke en materiële informatiedrager. Het onderzoek naar de inhoudelijke informatie van deze epigrafische bronnen is absoluut niet gecoördineerd, en dat geldt evenzeer voor de andere amforentypen. Verder bestaan er niet echt richtlijnen voor het inventariseren en presenteren van dit soort epigrafie en ze blijven te vaak verspreid zitten in de meest diverse publicaties. Het onderzoek naar de stempels en de *tituli picti* staat het verst en kent zekere pogingen tot systematisering. Twee corpora voor amforenstempels in het algemeen zijn in opbouw vanuit twee verschillende onderzoekscentra, de universiteiten van Barcelona en Aix-en-Provence, maar de meningsverschillen, het gebrek aan samenwerking, de afwijkende visies en de verschillende aanpak in het interpreteren en voorstellen van de stempels in een degelijk gepubliceerd of digitaal corpus hypothekeren voorlopig nog steeds een zonnige toekomst voor dit soort studies. Barcelona biedt het voordeel van de stempels per regio te inventariseren en te publiceren (Duitsland, Groot-Brittannië, Catalonië en Monte Testaccio).³⁴ Het is ook enkel Barcelona dat een digitaal corpus biedt.³⁵ Het spreekt natuurlijk vanzelf dat de interpretatie van de stempels op zich een apart onderzoeksveld vormt dat vanuit de meest diverse invalshoeken kan worden benaderd: verband met andere epigrafische documenten, ensembles stempels binnen dezelfde periode, ensembles stempels binnen hetzelfde pottenbakkerscomplex of -atelier, organisatie van het

³⁴ REMESAL 1997; CARRERAS & FUNARI 1998; BERNI 1998; BLÁZQUEZ & REMESAL 1999.

³⁵ *Centro Para el Studio de la Interdependencia Provincial en la Antigüedad Clásica* (CEI-PAC), onder de hoede van de *Union Académique Internationale*: http://ccipac.gh.ub.es/cos_en.html; cf. Berni 1996.

atelier, familiebanden, naamkunde, relatie met de typologie etc. Dit soort onderzoek hoort op een ander niveau geleid te worden. De studie van de *tituli picti* is voornamelijk het werk van Emilio Rodriguez Almeida en Bernard Liou, die hun degelijk onderzoek op regelmatige en toegankelijke basis hebben gepubliceerd, al valt het voorlopig ontbreken van een corpus te betreuren.³⁶ De studie van graffiti *ante cocturam* is eveneens door E. Rodriguez in gang gezet, maar is nauwelijks aan een start toe. S. Martin-Kilcher en J. van der Werff hebben substantiële bakens uitgezet voor de graffiti *post cocturam*. Jammer genoeg leiden beide soorten graffiti een versnipperd bestaan in vele tijdschriften, als ze al zijn opgemerkt of gepubliceerd. Tenslotte bestaat er geen systeem of er zijn geen afspraken om al deze diverse categorieën met elkaar in verband te brengen en in hun geheel te ontsluiten.³⁷

Wat de materiële informatiedragers betreft, mag zeker worden gesproken van een breuk met de inhoudelijke informatie: de belangstelling voor schrijfmateriaal, grondstoffen en vooral voor de eigenlijke drager, de amfoor of de amfoorscherv, is zo goed als onbestaande. De bedreiging is nochtans immens. Eerst is er de aard van het soort epigrafische bron. Stempels en in mindere mate graffiti *ante cocturam*, zijn oververtegenwoordigd omdat ze door de duurzame bakking nu juist de beste overlevingskansen hadden. De broosheid van de geschilderde opschriften en zelfs van de graffiti *post cocturam*, die vaak niet diep zijn ingekrast, staan hiermee in schrill contrast. Erosie en bepaalde ongunstige omstandigheden tijdens het verblijf in de bodem hebben vaak reeds veel weggewist. Maar de opschriften worden ook in niet geringe mate bedreigd door het onzorgvuldig reinigen: het valt moeilijk in te schatten hoeveel informatie er jaarlijks verloren gaat bij het soms grove afwassen van het vondstmateriaal van opgravingen, maar het verlies moet aanzienlijk zijn. Veel epigrafie wordt gewoon niet opgemerkt, en indien wel, dan stelt men regelmatig vast dat stempels en graffiti zonder meer mee in zakken worden gestouwd met de bulk van de scherven. Ook op die manier, door wrijving met de andere scherven, kunnen zij beschadigd geraken. Zelfs de scherven op zich – Romeins keramiek staat bekend voor zijn kwaliteit en duurzaamheid – kunnen aan een snel verval onderhevig zijn wanneer ze in ongunstige omstandigheden zijn gestockeerd: te veel afwisseling van extreme vochtigheid en droogte ondermijnt de cohesie van het aardewerk en doet het in stof ontbinden. Sensibilisatie en coördinatie zijn hier de sleutelwoorden

³⁶ Zie noot 20.

³⁷ Zie noot 24.

naar de professionele archeologen, amateurs en openbare instanties toe voor het behoud en de bereikbaarheid van dit onbeminde en onbekende geschreven patrimonium. Tot slot dringt zich al lang een intensere samenwerking op tussen specialisten van materiële en geschreven bronnen van de oudheid. Epigrafie op amforen en andere aardewerk zou dit nu juist kunnen intensifiëren en nieuwe wegen in het interdisciplinaire onderzoek kunnen stimuleren.

BIBLIOGRAFIE

- ABASCAL PALAZÓN, J.M., 1994: *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*. Murcia (Anejos de antigüedad y cristianismo II).
- BERNI MILLET, P., 1996: Amphora Epigraphy: Proposals for the Study of Stamp Contents, *Archeologia e Calcolatori* 7, 751-770.
- BERNI MILLET, P., 1998: *Las ánforas de la Bética y su presencia en la Cataluña romana*. Barcelona.
- BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, J.M., Remesal Rodríguez, J. (eds.), 1999: *Estudios sobre el Monte Testaccio (Roma) I*. Barcelona (Col.lecció Instrumenta 6).
- BONSOR, G.E., 1931: *The Archaeological Expedition along the Guadalquivir 1889-1901*. New York (Hispanic Notes & Monographs. Essays, studies, and brief biographies issued by the Hispanic Society of America).
- CAGNAT, R., 1898: *Cours d'épigraphie latine*. Paris (3e édition revue et augmentée).
- CALLENDER, M.H. , 1965: *Roman Amphorae. With index of stamps*. London.
- CARRERAS MONTFORT, C., Funari, P.P., 1998: *Britannia y el Mediterráneo. Estudios sobre el abastecimiento de aceite bético y africano en Britannia*. Barcelona (Col.lecció Instrumenta 5).
- COCKLE, H. 1981: Pottery manufacture in Roman Egypt: a new papyrus, *Journal of Roman Studies* 71, 87-97.
- COLLS, D., Etienne, R., Lequément, R., Liou, B., Mayet, F., 1977: *L'épave de Port-Vendres II et le commerce de la Bétique à l'époque de Claude*. Paris (Archaeonautica 1).
- DRESSEL, H., 1878: Ricerche sul Monte Testaccio, *Annali dell'Istituto di Corrispondenza Archeologica*, 118-192.
- DRESSEL, H., 1879: Di un grande deposito di anfore rinvenuto del nuovo quartiere del Castro Pretorio, *Bulletin della Commissione archeologica comunale di Roma* 7, 36-112 & 143-195.

- DRESSEL, H., 1894: Eine Amphora aus Spanien mit lateinischen Inschriften, *Bonner Jahrbuch* 95, 66-79.
- DRESSEL, H., 1899: *Corpus Inscriptionum Latinarum XV, 2. Inscriptiones Urbis Romae Latinae. Instrumentum domesticum.* Berolini.
- HÉRON DE VILLESFOSSE, A., 1914: Deux armateurs narbonnais: Sex. Fadius Secundus et P. Olitius Apollonius, *Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France* 74, 153-180.
- HUEBNER, E., 1862-92: *Corpus Inscriptionum Latinarum II. Inscriptiones Hispaniae Latinae.* Berolini.
- KAJANTO, I., 1965: *The Latin Cognomina.* Helsinki.
- LIU, B., 1987: Inscriptions peintes sur amphores: Fos (suite), Marseille, Toulon, Port-la-Nautique, Arles, Saint-Blaise, Saint-Martind-de-Crau, Mâcon, Calvi, *Archaeonautica* 7, 55-140.
- LIU, B., Marichal, R., 1978: Les inscriptions peintes sur amphores de l'anse Saint-Gervais à Fos-sur-Mer, *Archaeonautica* 2, 109-181.
- LIU, B., Gassend, J.-M., 1990: L'épave Saint-Gervais 3 à Fos-sur-Mer (milieu IIe siècle ap. J.-C.). Inscriptions peintes sur amphores de Bétique. Vestiges de la coque, *Archaeonautica* 10, 157-264.
- MARTIN-KILCHER, S., 1987: *Die römischen Amphoren aus Augst und Kaiseraugst. Ein Beitrag zur römischen Handels- und Kulturgeschichte. 1: Die südspanischen Ölamphoren (Gruppe 1).* Augst (Forschungen in Augst 7/1).
- MONSIEUR, P., 1999: Een nieuwe amforenstempel te Velzeke: QSP, *Archeologische Kroniek van Zuid-Oost-Vlaanderen* 6, 181-198.
- MONSIEUR P., 2004: *P. Clodius Icelus*, marchand d'huile pour le Limes du Nord ?, in F. Vermeulen, K. Sas & W. Dhaeze (eds.), *Archaeology in Confrontation. Aspects of Roman Military Presence in the Northwest.* Studies in honour of Prof. Em. Hugo Thoen. Gent (Archaeological Reports Ghent University 2), 305-320.
- MONSIEUR P., 2006: *Mediterrane amforen in de Civitates Nerviorum et Menapiorum. Identificatie, epigrafie, chronologie, kwantificering en interpretatie van de vondsten in Velzeke en Kruishoutem (Oost-Vlaanderen, België).* Gent (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent).
- MONSIEUR, P., Braeckman, K., 1995: Romeinse amforen in de vicus Velzeke, *Archeologische Kroniek van Zuid-Oost-Vlaanderen* 4, 289-316.
- MONSIEUR, P., Braet, C., 1997: Romeinse amforen van Baetica. *Jaarboek Stad Brugge 1995-1996*, 104-115.
- REMESAL RODRÍGUEZ, J., 1989: Cuestiones en torno a la epigrafía anfórica de la Bética, *Colloque de Sienne 1986*, Rome, 489-503.

- REMESAL RODRÍGUEZ, J., 1997: *Heeresversorgung und die wirtschaftliche Beziehungen zwischen der Baetica und Germanien. Materialien zu einem Corpus der in Deutschland veröffentlichte Stempel auf Amphoren der Form Dressel 20*. Stuttgart (Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg 42).
- RODRÍGUEZ ALMEIDA, E., 1972: Novedades de epigrafía anforaria del Monte Testaccio, in *Recherches sur les amphores Romaines*. Rome (Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité, Suppl. 10), 107-241.
- Rodríguez Almeida, E., 1977: Monte Testaccio: i mercatores dell'olio della Bética, *Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité* 91, 873-975.
- RODRÍGUEZ ALMEIDA, E., 1984: *Il Monte Testaccio. Storia, ambiente, materiali*. Roma.
- RODRÍGUEZ ALMEIDA, E., 1989-1990: Su alcuni curiosi graffiti anforari dal Monte Testaccio, *Bullettino Comunale di Roma* 93, 35-40.
- RODRÍGUEZ ALMEIDA, E., 1993: Graffiti e produzione anforaria della Baetica, in W.V. Harris (ed.), *The Inscribed Economy. Production and distribution in the Roman empire in the light of instrumentum domesticum. The proceedings of a conference held at the American Academy in Rome 1992*. Michigan (Journal of Roman Archaeology, Suppl. 6), 95-106.
- TCHERNIA, A., 1967: Les amphores romaines et l'histoire économique, *Journal des Savants*, 216-234.
- TCHERNIA, A., 1980: D. Caecilius Hospitalis et M. Iulius Hermesianus, *Producción y comercio del aceite en la antigüedad. Primer Congreso Internacional*. Madrid, 155-160.
- WERFF, van der, J.H., 1989a: Sekundäre Graffiti auf römische Amphoren, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 19, 361-376.
- WERFF, van der, J.H., 1989b: 'Colijnsplaat', in R.M. van Heeringen, *Archeologische Kroniek van Zeeland over 1988*, *Archief van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 138-140.
- WERFF, van der, J.H., 1990: Een *titulus pictus* uit Valkenburg (Z.H.), in E.J. Bult, D.P. Hallewas, et al., *Graven bij Valkenburg III. Het archeologische onderzoek in 1987 en 1988*. Delft, 79-87.